

प्राचीन आर्य समाज एवं संस्कृतिमा पुरुषत्व

डा. शुक्रराज अधिकारी
सहप्राध्यापक
सोसल वर्क, केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.
gshakragarib@gmail.com

लेखसार

आर्यहरू प्राचीन मानव सभ्यताका निर्माताहरू मध्ये एक हुन् । प्राचीन आर्यहरूले विकास गरेको सामाजिक तथा सांस्कृतिक मानकहरूको सम्बन्ध तथा प्रभाव समकालीन समाज व्यवस्था सम्म पनि जोडिएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा यो आलेखको मुख्य उद्देश्य आर्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशमा पुरुषको अवस्था, भूमिका तथा संलग्नता कस्तो थियो ? भन्ने बारेमा खोजी गर्ने रहेको छ । प्राचीन आर्य समाज तथा संस्कृति प्राचीन मानव सभ्यता अन्तर्गतको एक सामाजिक समाज व्यवस्था हो । त्यो समाज तथा संस्कृतिलाई अहिले भौतिक रूपमा छुन, देख्न, भेट्न सम्भव छैन । त्यसैले उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिको लागि प्राचीन आर्यहरूद्वारा सृजित संसारकै सर्वप्राचीन मानिएको ग्रन्थ वेद तथा वेदका ऋचामा रहेको भाव, प्राचीन ऐतिहासिक व्याख्या एवं सन्दर्भहरूको अन्तरवस्तुलाई द्वितीय सूचनाका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसरी द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई उद्देश्य अनुरूपको भावमा वर्गीकृत गरेर अन्तरवस्तु विश्लेषण विधिका माध्यमबाट गुणात्मक स्वरूपको ढाँचामा विश्लेषण गरिएको छ । प्राचीन आर्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचना पशुपालन स्वरूपको उत्पादनमा आधारित थियो जसले गर्दा परिवार एवम् राज्यको स्वरूपमा पुरुष वंश र नेतृत्व स्थापित हुँदै गएको थियो । त्यही वंश र नेतृत्वले साधन स्रोतको विस्तार गरेको देखिन्छ । त्यसैले गर्दा साधन स्रोतको विस्तार कार्यमा पुरुषको संलग्नता उच्च रूपमा देखिन्छ । साधन स्रोतको विस्तारको प्रक्रियामा हुने विभिन्न युद्ध तथा द्वन्द्वगत कार्यको लागि पुरुष सैन्य शक्तिको स्रोतको रूपमा रहनुको साथै यज्ञ, संस्कार, युद्ध एवम् राजनीतिक कार्यमा समेत पुरुषको सहभागिता र नेतृत्व, स्थापित हुन पुगेको देखिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आर्य, पुरुषत्व, यज्ञ, युद्ध, संस्कृति

विषय परिचय

नेपाली समकालीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनाका पक्षहरू आर्य परम्परासँग अहिले पनि सामिप्य राखेको देखिन्छ । त्यो सामिप्य पहिल्याउन प्राचीन आर्य समाज व्यवस्था सम्म पुग्न पर्दो रहेछ । शब्दकोशहरूमा आर्य शब्दको अर्थ खोज्ने हो भने आर्यलाई सर्वश्रेष्ठ, उच्च, उत्कृष्टको रूपमा चर्चा गरेको देखिन्छ (Apte, 2010) । शब्दकोशले आर्य शब्दको अर्थ हैसियतको रूपमा देखाए जस्तै गरी प्राचीन आर्यहरूको ज्ञान संग्रह वेदमा पनि आर्य उपल्लो हैसियतको मानव समूहको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । Thapar (2008 a) ले आर्यलाई एउटा निश्चित मानव समूहभन्दा पनि खास किसिमको भाषा (संस्कृत) बोल्ने मानिसको समूहको रूपमा बुझ्नु पर्ने तर्क गरेकी छन् । एउटा निश्चित क्षेत्रभित्र बस्ने मानिसहरू (तिनीहरू विभिन्न जाती प्रजाती विशेषका पनि हुन सक्दछन्) जस-जसले एउटै संस्कृत (आर्य) भाषा बोल्ने गर्दथे तिनीहरू नै आर्य समूहको रूपमा कहलिए । Thapar (2008 b) र सांकृत्यायन (२०६८) ले प्राचीन आर्यहरूलाई हिन्दू आर्य र वैदिक आर्यको रूपमा चर्चा गरेका छन् । यसबाट प्राचीन आर्यका पनि विभिन्न उप समूह भएको थाहा लाग्दछ । के ती सबै समूहको एउटै भाषा थियो त ? फेरि अर्को प्रश्न जन्मिन्छ । यदि एउटै भाषिक मूल स्रोत थियो भने सिन्धुक्षेत्रमा रहेका आर्यहरूको लिपि किन अहिलेसम्म पढ्न सकिएको छैन त ? वैदिक सभ्यताको आरम्भ हुनु पहिले नै सिन्धुक्षेत्रमा आर्यहरूको प्रवेश भैसकेको तथ्य विभिन्न सन्दर्भहरूमा पाइन्छ । आर्यहरूको मूल थलो कहाँ थियो ? उनीहरू कुन ठाउँ हुँदै यस क्षेत्र प्रवेश गरे ? कुन क्षेत्रमा रहदा वेदका ऋचा रचना भए रु सबै ऋचा एकै ठाउँमा भए वा भिन्न भिन्न ठाउँमा भए रु कुन कुन समयमा भए र ती ऋचाहरूले कुन समय र ठाउँको कालखण्डको प्रतिनिधित्व गर्दछन् भनी किटान गर्न निकै कठिन छ । किनभने आर्यहरूको थलो र आगमन बारेमा नै फरक-फरक विचार छन् । त्यसैगरी वेदको रचना समय बारे पनि भिन्दाभिन्दै धारणाहरू रहेका छन् । Thapar (1992) ले वैदिक काल ईशा पूर्व १४०० भन्दा पहिला भएको बताएकी छिन् । यसको सबै साङ्गोपाङ्गो चर्चा गर्नु यहाँ सम्भव छैन । तर सारमा हेर्दा आर्य एक प्राचीन मानव समूह हो । यसले निर्माण गरेको खास खालको सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचना विद्यमान थियो । त्यस प्राचीन परिवेशको सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्वरूपमा विकसित भएको पुरुषत्व सँग सम्बन्धित पक्षहरूलाई पहिल्याउने हेतुले यस आलेखको संरचना तयार गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य तथा विधि

यस आलेखको मुख्य उद्देश्य आर्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेशमा पुरुषको अवस्था, भूमिका तथा संलग्नता कस्तो थियो ? भन्ने बारेमा खोजी गर्ने रहेको छ । प्राचीन आर्य समाज तथा संस्कृति प्राचीन मानव सभ्यता अन्तर्गतको एक सामाजिक समाज व्यवस्था हो । त्यो समाज तथा संस्कृतिलाई अहिले भौतिक रूपमा छुन, देख्न, भेट्न सम्भव छैन । त्यस वेलाका सामाजिक, सांस्कृतिक सूचना प्राप्त गर्ने एक मात्र आधार भनेको त्यस समयमा निर्माण भएका लेखोटहरू नै हुन् । प्राचीन आर्यकालीन सामाजिक तथा सांस्कृतिक सूचनाको खोजी गर्न प्राचीन आर्य साहित्य एवं त्यससँग सम्बन्धित ऐतिहासिक व्याख्या, सन्दर्भलाई आधार मान्नु बाहेक अन्य उपायहरू भएनन् । त्यसैले उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तीको लागि प्राचीन आर्यहरूद्वारा सृजित संसारकै सर्वप्राचीन मानिएको साहित्य वेद तथा वेदका (ऋग्वेद देखि अथर्ववेद सम्म) ऋचामा रहेको भाव, ऐतिहासिक व्याख्या एवं सन्दर्भहरूको अन्तरवस्तुलाई द्वितीय सूचनाका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसरी द्वितीय स्रोतबाट

प्राप्त तथ्यहरूलाई उद्देश्य अनुरूपको भावमा वर्गिकृत गरेर अन्तरवस्तु विश्लेषण विधिका माध्यमबाट गुणात्मक स्वरूपको ढाँचामा विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक वहस

Coser (1996) ले कालमाक्सलाई उद्धृत गर्दै हरेक समाज व्यवस्थाको जग त्यस कालखण्डको उत्पादन पद्धतिको स्वरूपले निर्माण गर्दछ भनेका छन् । समाजव्यवस्था भित्रका हरेक एकाईहरूको सहसम्बन्ध, भूमिका तथा स्थान त्यही त्यही उत्पादन पद्धतिको स्वरूपका आधारमा विकसित हुँदै जान्छ । जस्तो तरीकाले वस्तु प्राप्त गर्ने विधि छ वा जस्तो खालको वितरण व्यवस्था छ सोही अनुसार सामाजिक मूल्य मान्यता तथा विधि विधान निर्माण हुँदै जान्छन् भन्ने मान्यता माक्सवादी सिद्धान्तले राख्दछ (Ritzer, 1996) । माक्सवादी दृष्टिकोणको यसै मान्यतालाई आधार मान्दा हरेक हरेक समाज व्यवस्था भित्र पुरुष वा महिलाको भूमिका वा स्थान तथा पुरुषत्व वा मातृत्व निर्माण पनि त्यसवेलाको उत्पादन पद्धतिको स्वरूपले निर्माण गर्दछ भन्ने बुझिन आउछ । प्रचीन आर्य समाज व्यवस्थाभित्रका मान्यता पनि माक्सवादी दृष्टिकोणले व्याख्या गरे अनुसार त्यसवेलाको उत्पादन पद्धतिको स्वरूपमा निर्माण भएका हो वा होईन भन्ने परीक्षण गर्ने हतुले यस आलेख संगठित गरिएको छ ।

प्राप्ति तथा छलफल

प्राचीन आर्य समाज एवं संस्कृतिमा पुरुष

परिवारभित्र

Basham (1991) ले प्राचीन आर्य सामाजिक संरचनामा परिवारको स्वरूप संयुक्त खालको रहेको र परिवारको नेतृत्व परिवारको ज्येष्ठ पुरुष सदस्यले गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको कार्य विभाजन, रेखदेख र नियन्त्रण उसैले गर्ने बताएका छन् । ऋग्वेदको दशौं मण्डलको उन्नचालीसौं सूक्तान्तर्गत रहेको छैटौं ऋचामा ऋषिका घोषा काक्षीवतीले अश्विनी कुमार समक्ष स्तुति गर्दै “हे अश्विनीदेव हो ! यस पुकारले तिमीहरूलाई आह्वान गरेको छ । यस निवेदन माथि ध्यान देओ । पिताले पुत्रलाई मार्ग दर्शन गराए भैं तिमीहरू पनि हामीलाई परमार्श देओ । मेरो सहायक बन्धु अर्को कोही पनि छैन । म ज्ञान विनाअल्प र आफन्त परिवार विना छु । मैले दुर्मतिग्रस्त हुनु भन्दा पहिले नै मलाई यस दुर्दशाबाट छुटाओ” (ऋ-१०-३९-६, लुइटेल, वि.सं. २०६३ क, पृ. ८९२) भनेको सन्दर्भ देखिन्छ ।

त्यसैगरी ऋग्वेदको दशौं मण्डलको अट्चालीसौं सूक्तमा रहेको पहिलो ऋचामा इन्द्र बैकुण्ठ नामका ऋषिले म इन्द्रदेव नै ऐश्वर्यको अधिपति हूँ र असङ्ख्य शत्रुको धनमाथि एकैचोटी अधिपत्य जमाउनमा सक्षम छु । पुत्रले पितालाई बोलाएभैं सम्पूर्ण प्राणीले मलाई गुहारिन्छन् । दान गर्ने यजमानलाई म नै अन्न आदि सम्पदा प्रदान गर्दछु । (ऋ -१०-४८-१, लुइटेल, वि.सं.२०६३ क, पृ.९०३) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । ऋग्वेदमा संग्रहित उल्लिखित ऋचा भावबाट यहाँ इन्द्र बैकुण्ठ ऋषिले शत्रु पराजय गर्नका लागि, अन्न प्राप्त गर्नको लागि, अन्य प्राणीले आफूलाई पुत्रले पितालाई गुहारिको उपमा दिएर चर्चा गरेको, पुत्रलाई मार्ग दर्शन गराए भैं पुत्रलाई केन्द्रमा राखेको सन्दर्भले वेदकालीन समयमा परिवारभित्रको सुरक्षा गर्न, परिवारका शत्रुको पराजय गर्न, परिवारमा चाहिने खाद्यन्न तथा अन्नवालीको व्यवस्था गर्नको लागि पितालाई अनुरोध गरिने गरेको

तथ्य देखिन्छ। ऋग्वेदको दोस्रो मण्डलको दशौं सूक्तको पहिलो ऋचामा शौनक ऋषिले अग्नि समक्ष स्तुति गर्दै यज्ञस्थलमा मानिसबाट प्रज्वलित हुने, पितासरीका पालक, प्रमुख तथा पुज्य अग्निदेव शोभायुक्त अमर, विभिन्न ज्ञानले सम्पन्न, अन्नका धनी, वलिष्ठ र सबै पदार्थलाई पवित्र बनाउने हुनाले सबैका निमित्त पुजनीय पनि छन् (ऋ-२-१०-१, लुइटेले, वि.सं २०६३क, पृ. २१५)। भनि सम्बोधन गरेको देखिन्छ। यस ऋचामा अग्निलाई स्तुति गर्ने क्रममा पिताको उपमा दिँदै पितासरीका पालक, प्रमुख तथा पूज्य भनी सम्बोधन गरेको सन्दर्भले वेदकालीन समयको परिवारमा पिताको कार्य परिवारको पालनपोषण गर्ने हुने गर्दथ्यो। परिवारमा उसको स्थान प्रमुख रूपमा पूज्य थियो भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ। ऋग्वेदको तेस्रो मण्डलको बैसष्टीऔं सूक्तको आठौं मन्त्रमा विश्वामित्र गाथिन ऋषिले पूषादेवलाई हे पूषादेव तिमि हाम्रो यो असल भनाई सुन र शक्ति प्राप्त गर्ने रहर भएका बुद्धिलाई उसैगरी रक्षा गर, जसरी कुनै पुरुषले आफ्नी स्त्रीको सुरक्षा गर्दछ (ऋ-३-६२-८, लुइटेले, वि.सं. २०६३क, पृ. ३१७)। भनी सम्बोधन गरेको देखिन्छ। यहाँ पूषा देवलाई जसरी पुरुषले स्त्रीको रक्षा गर्दछ, भन्ने उपमा दिएर विश्वामित्रले स्तुति गरेको सन्दर्भले वेदकालीन समयमा पुरुषले परिवारभित्र रक्षकको भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य देखाउँछ। त्यसै गरी ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको छैसष्टीऔं सूक्तअन्तर्गतको पहिलो ऋचामा पराशर नामक ऋषिले अग्नि समक्ष स्तुति गर्दै विलक्षण धनजस्तै स्मरणीय, सम्यक द्रष्टा ज्ञानीजस्तै, प्राण प्रदाता जीवनजस्तै, हतिकारी पुत्रजस्तै, द्रूतगामी अश्वजस्तै यी अग्निदेव गार्ग्यजस्तै उपकारी छन्। काठरूपी जीवन जलाएर यिनी विशेष प्रकाशयुक्त हुन्छन् (ऋ-१-६६-१, लुइटेले, वि.सं २०६३क, पृ. ६९)। भन्ने भाव देखिन्छ।

माथि उल्लेख भएका विभिन्न वैदिक ऋचा भावहरूले त्यस समयमा परिवारभित्र एउटा पुरुषले बाबुको रूपमा घर परिवार तथा परिवारका सदस्यहरूलाई सही मार्गमा हिँडाउने, पिताको रूपमा परिवारको सुरक्षा प्रदान गर्ने, खाद्यान्नको व्यवस्था गर्ने कार्य गर्दथ्यो भन्ने बताउँदछ। यस भावले प्राचीन आर्य परिवारमा पुत्र रूपी पुरुषको कार्य तथा भूमिका हितकारी मानिने गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ।

उत्पादनमूलक कार्यमा

प्राचीन आर्य परिवारभित्रको उत्पादनमूलक कार्यमा पुरुषको बढि संलग्नता रहने गरेको तथ्य पुरुषले हितकारी तथा पालन पोषणको कार्य गर्नुपर्दथ्यो भन्ने तथ्यबाट पनि प्रष्ट हुन्छ। तथ्यले वेदकालीन परिवारको मुख्य आम्दानी तथा उत्पादनको स्रोतको रूपमा रहेको गाईपालन र खेतीपातीको कार्यमा पुरुषको मुख्य भूमिका रहने गर्दथ्यो भन्ने बुझिन्छ (Adhikari, 2020)। अर्कोतर्फ वेदकालीन समाज द्वन्द्वग्रस्त भएकाले रथहरूको निर्माण गर्नुपर्ने, युद्ध जित्नुपर्ने, शत्रुपराजय गर्नु पर्ने भएकाले रथको निर्माण, घोडा पालन लगायत युद्धका सामग्रीको निर्माण कार्यमा पनि पुरुषको जिम्मेवारी रहेको पाइन्छ (Koshambi, 2002)। ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको बीसौं सूक्तअन्तर्गत तेस्रो ऋचामा मेधा तिथि नामक ऋषिले ऋभुदेवले अश्विनी कुमारका लागि सुविस्तासाथ चल्ने रथ बनाइदिए। त्यसपछि गाईलाई मिठो र पवित्र दूध दिन लायक बनाए (ऋ-१-२०-३, लुइटेले, वि.सं. २०६३क, पृ. १६)। भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। त्यसैगरी ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको तेईसौं सूक्तअन्तर्गत पन्ध्रौं ऋचामा मेघातिथि काण्ड नामका ऋषिले तिनै पूषादेव हाम्रो यज्ञका निमित्त बनेको सोमरससित वसन्त आदि छ, ऋतुहरू प्राप्त गर्दछन्। जसरी किसानले बारम्बार जोतेर जौ आदि खाद्यन्न फलाए पछि ती ऋतुहरू उसरी नै क्रमसँग फेला पर्दछन् (ऋ-१-२३-१५, लुइटेले, वि.सं. २०६३ पृ. २०)। भन्ने भाव व्यक्त गरेको छन्। ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको एक सय अठ्ठासीऔं सूक्तको नवौं ऋचामा अगस्त्य मैत्रावरुणि नामका ऋषि

(जुन पुरुष पत्र हुन) ले त्वष्टा देवलाई सम्बोधन गर्दै हे त्वष्टादेव ! स्वरूप प्रदान गर्नका लागि सक्षम तिमी नै पशुहरका निर्माता पनि हौं हाम्रा लागि पशुधन बृद्धि गराइदेऊ (ऋ-२-१८८-९, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ.२०२) । भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । उल्लिखित भावले ऋभु गणका मानिसहरू रथ बनाउने कार्यमा संलग्न हुन्थे, गाईको पालन गर्दथे । गाईको उचित स्याहार सुसार गरेर दुधालु बनाउने गर्दथे भन्ने तथ्य देखाउँछ । यसबाट वेदकालीन परिवारमा पुरुषको श्रम रथ निर्माण गर्नेदेखि गाईपालनको कार्यसम्म हुन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ । वेदकालीन समयमा पुरुषहरू कृषि कार्यमा, कृषि कार्यअन्तर्गत पनि जमिन जोत्ने जो लगायतका विभिन्न अन्नवाली उत्पादन एवम् पशुपालन गर्ने काममा पुरुषहरू संलग्न हुन्थे र पशुसङ्ख्या विस्तारमा लाग्दथे भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । त्यसै गरी ऋग्वेदको नवौं मण्डलको एकसय बाह्रौं सूक्तको पहिलो ऋचामा शिशु अङ्गीरस ऋषिले सिकर्मीले काठको काम राम्रो गर्न खाजेभैं, वैद्यले रोगीको हित चिताएभैं, ज्ञानवान् याज्ञिकले यजमानको कामना गरेभैं, हाम्रो बुद्धि विभिन्न कुराको खोजी गर्दछ । मानिसको कर्म पनि विभिन्न खालको हुन्छ, हे सोमदेव इन्द्रदेव इन्द्रदेवका लागि तिमी प्रवाहित होऊ (ऋ-९-११२-१, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ.८४४) । भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यस भावले सिङ्गो प्राचीन आर्य समाजको श्रम विभाजनको दृष्टान्त प्रदान गरेको देखिन्छ । त्यस समयमा काठको काम प्रशस्त हुने गरेको, रोगीको उपचारका लागि वैद्यहरू रहने र उनीहरूले सधैं रोगीहरूको हित चिताउने गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ । यस मन्त्रका मन्त्र द्रष्टा ऋषि पुरुष पात्र शिशु अङ्गीरस रहेका र उनको मन्त्रभावमा प्रयोग गरिएको पेशागत विशेषणहरू पनि पुरुष सूचक भएकाले त्यस समयमा पुरुषहरूले काठको काम गर्ने, रोगीको उपचार गर्ने, यज्ञसम्बन्धी कार्य गर्ने गरेको तथ्य जाहेर हुन्छ ।

ऋग्वेदको नवौं मण्डलको एकसय बाह्रौं सूक्तको तेस्रो ऋचामा शिशु अङ्गीरस नामका ऋषिले पवमान सोमलाई सम्बोधन गर्दै हामी राम्रो सिप तयार गर्दछौं । हाम्रा पिता पुत्रका चिकित्सक हुन । माता र कन्याहरू पिस्ने काम गर्दछन् । हामी सबै भिन्न भिन्न कार्य गर्दछौं तापनि गोठालाले गाईको सेवा गरेजस्तै हामी सबैले तिम्रै सेवा गर्दछौं । हे सोमदेव इन्द्र देवका लागि प्रवाहित होऊ (ऋ-९-११२-३, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ.८४४) । भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यस भावले पनि वेदकालीन समयका मानिसको कार्य विभाजन र सीप कौशलको दृष्टान्त प्रदान गरेको देखिन्छ । त्यस समयमा मानिस विभिन्न सीपमूलक काममा संलग्न हुने गरेको पिता चिकित्सक भएको महिलाहरू खाद्यान्न पिसानी कुटानी काममा संलग्न हुने गरेको पुरुषहरू गाई गोठालो भएको देखिन्छ यसबाट वेदकालीन समयमा पुरुषहरू गाई गोठालोदेखि लिएर चिकित्सक र विभिन्न कार्य सिल्पी बन्ने गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ ।

यज्ञ कार्यमा

प्राचीन आर्य संस्कृतिमा यज्ञसम्बन्धी कार्यमा पुरुषको प्रमुख भूमिका रहन्थ्यो भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । यज्ञलाई प्राचीन आर्य सामाजिक संरचनाभित्र एउटा सामाजिक तथा सांस्कृतिक संस्थाको रूपमा मानिन्थ्यो (Raja, 1993) । हरेक ज्ञानवान् व्यक्ति यज्ञमा सरिक हुन्थ्यो । विशेषगरी पुरोहित समूहका पुरुषहरूले यज्ञ कार्यको नेतृत्व लिएको देखिन्छ, (Thapar, 2010) । ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको पहिलो सूक्तको पहिलो ऋचामा नै मधुच्छन्दा विश्वामित्र ऋषिले अग्निलाई सम्बोधन गर्दै हामी विश्वमित्र आदि ऋषिहरू अग्नि स्तुति गर्दछौं । यज्ञ भनेको पुरोहितहरूले गर्ने कल्याणकारी कार्य हो । हाम्रा यज्ञमा अग्निदेव आऊन् । यज्ञमा सहयोग गर्नका लागि देवताहरूलाई अग्निको बोलाऊन् ऋत्विक्हरू समयअनुसार यज्ञ गर्न लागेका छन् । होताहरू यज्ञमा आहुति

चढाउँछन् । ऋत्विक्हरू अग्निलाई बोलाउँछन् । देवताहरूका लागि गर्न लागिएको यज्ञलाई अग्निले रत्नरूपी फलले सजाउँछन् (ऋ-१-१-१, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ.१) । भन्ने खालको भाव व्यक्त गरेका छन् ।

त्यसैगरी ऋग्वेदको तेस्रो मण्डलको बैसष्टीऔं सूक्तान्तर्गतको बाहौं ऋचामा विश्वामित्र गाथिन ऋषिले सविता देवलाई सम्बोधन गर्दै बुद्धिद्वारा प्रेरित ज्ञानी मानिसहरू यज्ञहरूद्वारा र सुन्दर स्तोत्राहरूद्वारा सवितादेवलाई पूजा गर्दछन् (ऋ-३-६२-१२, गौतम, वि.सं. २०६७ पृ.१०८२) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको एकसय उतानब्बेऔं सूक्तको तेस्रो ऋचामा अगस्त्य मैत्रावरुणि ऋषिले अग्निदेवतालाई सम्बोधन गर्दै हे अग्नि तिमी रोगहरूलाई हामीबाट टाढा गर यसरी नै यज्ञ गर्ने दुष्ट प्रजाहरूलाई नाश गर हे पूज्य देवता हाम्रा लागि राम्रो फलका निमित्त सम्पूर्ण देवताहरूसँगै पृथ्वीमा फेरि आऊ (ऋ-१-१-८९-३, गौतम, वि.सं. २०६७ पृ.७०६) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यजुर्वेदको तीसौं अध्यायको पहिलो ऋचामा सवितादेवलाई सम्बोधन गर्दै विश्वामित्र लगायतका ऋषिहरूले हे उत्पादक सविता देवता हामी सबैलाई तिमी शुभ कर्म गर्न प्रेरणा प्रदान गर र यज्ञ आदि श्रेष्ठ कर्मलाई संरक्षण गर्ने प्रेरणा प्रदान गर तिमी आफ्ना श्रेष्ठ ज्ञानले सबैलाई पवित्र गराउँछौं । त्यसैले हामी सबैको विचारलाई पवित्र गराऊ । तिमी दैवी गुणले सम्पन्न वाणीका पोषक हौं । त्यसैले हामी सबैको वाणीलाई सुमधुर बनाऊ (य-३०-१, लुइटेल, वि.सं. २०६३ख, पृ. ३१५) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

माथि उल्लेख भएका ऋग्वेद र यजुर्वेदमा संग्रहित भएका ऋचाहरूको भावले प्रचीन आर्य समाजमा यस यज्ञसम्बन्धी कार्यलाई श्रेष्ठ तथा उत्तम कार्य मानिन्थ्यो । मानिसहरू उच्चकोटीको बन्नका लागि यज्ञसम्बन्धी कार्यमा संलग्न हुन चाहन्थे भन्ने बुझिन्छ । माथि उल्लिखित ऋचा मन्त्रका मन्त्रद्रष्टा ऋषि एवं स्तुति कर्ता विश्वामित्र, नारायण पुरुष श्यामश्व र मेधातिथि रहेको र उनीहरू सबै पुरुषमात्र भएकाले त्यस स यज्ञकर्ताको रूपमा पुरुषको भूमिका प्रमुख रूपमा रहने गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ । ऋग्वेदको आठौं मण्डलको एकतीसौं सूक्तको ऋचामा ऋषि वैवश्वत मनुले देव यज्ञ गर्ने यजमानलाई कर्मद्वारा व्याप्त गर्न कोही सक्दैन, त्यो स्थान च्युत हुँदैन र छोराहरूबाट पनि पर हुँदैन । जो यजमान देवताहरूलाई स्त्रोतले पूजा गर्छ, त्यसले यज्ञ नगर्नेहरूलाई हराउन सक्छ । (ऋ-८-३१-७, दीक्षित, वि.सं. २०६५ पृ. १५९) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यस भावबाट प्राचीन आर्य समाजमा यज्ञ गर्ने मानिसहरूलाई उत्तम मानिन्थ्या भन्ने बुझिन्छ । त्यसै गरी त्यस समयमा यज्ञ गर्ने मानिसले पारिवारिक सुख प्राप्त गर्ने शत्रुहरूलाई पराजय गर्न सक्ने आफ्नो ठाँऊ सुरक्षित भइरहने हुन्छ भन्ने ठानिन्थ्यो । ऋग्वेदको आठौं मण्डलको एकतीसौं सूक्तको अठारौं ऋचामा ऋषि वैवश्वत मनुले देवताहरूको मन अनुसार यज्ञको कामना गर्ने यजमानका सुन्दर छोरा हुन्छन् त्यसलाई घोडाहरू सहित धन प्राप्त हुन्छ । जो यजमान स्तुतिहरूद्वारा देवपूजनको कामना गर्दछ, याज्ञिकहरूलाई हराउन त्यो समर्थ हुन्छ । (ऋ -८-३१-१८, दीक्षित, वि.सं. २०६५ पृ. १५९) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

उल्लिखित ऋग्वेदका अन्तर्गतका भावबाट यज्ञमा होताहरूले यज्ञमा आहुति चढाएको, ऋत्विक्हरू समयअनुसार यज्ञ गर्न लागेको, बुद्धिमानी तथा ज्ञानी मानिसहरू यज्ञसम्बन्धी कार्यमा संलग्न भई सविता देवलाई पूजा गरेको तथ्य प्राप्त हुन्छ । यसबाट त्यस समयमा असल मानिसका लागि यज्ञ अनिवार्य थियो । तथा यज्ञ कार्यमा संलग्न नहुने मानिसलाई दुष्ट मानिन्थ्यो भन्ने देखिन्छ र यज्ञ कार्यमा पुरुषको संलग्नता रहेको प्रष्टिन्छ । यसैले गर्दा वेदकालीन समयमा यज्ञ गर्नु उत्तम पुरुष कर्म हुन्थ्यो भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । वेदकालीन समयमा

सुन्दर घोडा हुनु, घोडा सहितको धन प्राप्त हुनुलाई उत्तम गुणको पुरुष मानिन्थ्यो । यसबाट त्यस समयमा पुरुषहरू यज्ञ कार्यमा बढी संलग्न र प्रेरित हुन्थे भन्ने बुझिन्छ ।

संस्कारजन्य कार्यमा

सामान्यतया विकृत वस्तुलाई विशेष प्रकारको धार्मिक प्रकृत्याद्वारा उत्तम बनाउँदै जाने क्रियालाई संस्कार भनिएको छ (Prabhu, 1961) । प्राचीन आर्य संस्कृतिमा गर्भाधान, पुंसवन, उपनयन, विवाह, मृत्यु लगायतका विभिन्न संस्कारहरूको प्रचलन रहेको तथ्य ऋग्वेद र अथर्ववेदका विवाह सूक्त, गर्भाधान सूक्त, पुंसवन सूक्तहरू लगायतका विभिन्न सूक्त अन्तर्गत रहेका ऋचाहरूका भावहरूले प्रस्ट्याएको देखिन्छ (Apte, 1993) । ती संस्कारजन्य कार्यहरूमा पुरुषहरूको संलग्नता तथा सहभागिता प्रमुख रूपमा रहने गरेको देखिन्छ । अथर्ववेदको पाँचौँ काण्डको पच्चिसौँ सूक्त (जसलाई गर्भाधान सूक्त भनिएको छ) को पहिलो ऋचामा पर्वतका औषधीहरूबाट स्वर्गलोकका पुण्यको सुक्ष्म प्रवाहबाट र अङ्ग प्रत्यङ्गबाट एकत्रित एवम् पुष्ट वीर्य धारणा गर्ने पुरुषहरूले जल प्रवाहमा पत्ता राखेभैं गरी गर्भस्थानमा गर्भ स्थापित गर्दछन् (अ.-५-२५-१, लुइटेल वि.सं २०६३ग, पृ. १४२) । भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । अथर्व वेदको यस ऋचा भावले पनि त्यस समयमा गर्भ स्थापित गर्ने कार्यमा प्रमुख भूमिका पुरुषको रहने गरेको, पुरुषको वीर्यलाई मात्र पुष्ट रूपमा चर्चा गरिएको देखिन्छ । त्यसै गरी अथर्ववेदको पाँचौँ काण्डको पच्चिसौँ सूक्तअन्तर्गत (गर्भाधान सूक्त) को आठौँ ऋचामा हे वीर्यले सम्पन्न पुरुष ! तिमी बलवान छौ । तिमी उठ र पराक्रम गर्दै गर्भाशयमा गर्भलाई स्थापना गर । तिमीलाई हामी केवल सन्तानका लागि मात्रै लिएर आउँछौ (अ.-५-२५-८ लुइटेल, वि.सं २०६३ग, पृ. १४३) भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । यस भावमा पुरुषलाई बलवान्, पराक्रमी, वीर्यवान भनेर सम्बोधन गर्दै गर्भाधानका लागि अनुरोध गरेको देखाएको छ । यस तथ्यबाट प्राचीन आर्य संस्कृतिमा गर्भाधान संस्कारमा पुरुषको प्रमुख भूमिका मानिन्थ्यो भन्ने देखिन्छ । अर्कातर्फ तिमीलाई हामी केवल सन्तानको लागि मात्रै लिएर आउँछौ भन्नुले पुरुषको काम मात्र सन्तानको लागि वीर्यदान गर्नुमात्र थियो त ? त्यस बाहेक पुरुषको कुनै अर्थ छैन त ? भन्ने प्रश्न गर्ने ठाउँ पनि जन्काएको देखिन्छ ।

युद्ध तथा सैन्य कार्यमा

प्राचीन आर्य समाज युद्ध ग्रस्त समाज थियो (Thapar, 1978) । पशु धन बढाउन पशुपालनका लागि आवश्यक जमिन, घाँसे क्षेत्र हडप्न, राज्यक्षेत्र विस्तार गर्न, साधन स्रोतको सुरक्षा गर्न लगायतका प्रायजसो काममा सफलता प्राप्त गर्न त्यस समयमा हरेक वंश समूह, वर्गीय समूह, जङ्गली समूह आदिका बीचमा आपसी युद्ध तथा द्वन्द्व हुने गर्दथ्यो (Thapar, 1992) । त्यस खालको युद्ध तथा द्वन्द्वबाट विजय प्राप्त गर्न हरेक गण तथा परिवारका पुरुष सदस्यहरूले युद्धमा सहभागिता जनाउँदथे, सेनामा सहभागी भएर सेनाको नेतृत्व लिने गर्दथे । वेदका प्रायजसो ऋचाहरूमा हामीलाई पराक्रमी बनाऊ, बल प्रदान गर, शत्रु पराजयी गर, विजयशील बनाऊ, शत्रुको बध गर भन्ने भावले स्तुति गरेका सन्दर्भहरू भेटिन्छन् । ऋग्वेदको तेस्रो मण्डलको सैतीसौँ सूक्तअन्तर्गतको पहिलो ऋचामा विश्वामित्र गाथिन ऋषिले इन्द्रदेव समक्ष स्तुति गर्दै हे इन्द्रदेव ! वृत्र नामको असुर मार्नको लागि र शत्रुको सेना पराजित गर्नका लागि शक्ति पाउ भन्ने निवेदन तिमीसित हामी गर्दछौ । (ऋ-३-३७-१, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ.२९२) । भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । उल्लिखित ऋचा भावमा विश्वामित्र गाथिन ऋषिले पुरुष पात्रको प्रतिनिधि गर्दै यस खालको भाव व्यक्त गरेकाले त्यस समयमा पुरुषहरू

युद्ध तथा सैन्य कार्यमा संलग्न हुन्थे र विजय प्राप्त गर्न सधैं देवता समक्ष स्तुति गर्दथे भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । ऋग्वेदको दोस्रो मण्डलको सातौं सूक्तान्तर्गत रहेको दोस्रो ऋचामा सोमाहुति भागर्व नामका ऋषिले अग्नि देवता समक्ष सम्बोधन गर्दै हे अग्निदेव ! देवता र मानिसहरूका शत्रुले हामीमाथि अधिकार जमाउन नपाउन त्यसका लागि शत्रुबाट हामीलाई जोगाऊ । (ऋ-२-७-२, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ. २१४) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । ऋग्वेदको दोस्रो मण्डलको सातौं सूक्तको तेस्रो ऋचामा ऋषि सोमाहुति भागर्वले अग्निदेवलाई स्तुति गर्दै हे अग्निदेव बलियो धारो भएका पानीले ठूलो ढुङ्गा काटेभै तिम्रो संरक्षण पाएर रिस गर्ने शत्रुहरूलाई हामी जित्न सकौं । (ऋ-२-७-३, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ. २१४) । भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको त्रिसष्टीऔं सूक्तको पाँचौं ऋचामा नोधा गौतम नामक ऋषिले इन्द्रदेवलाई सम्बोधन गर्दै हे बज्रधारी इन्द्रदेव अरु मानिस माथि क्रोध गर्ने बलिया शत्रु पनि तिम्री माथि प्रहार गर्न सक्दैनन् । हे इन्द्रदेव धनले फलाम पिटेभै हाम्रा शत्रुमाथि प्रहार गरेर तिम्री उनीहरूलाई मारी देऊ । हाम्रा अश्वको मार्ग मुक्त गर र हाम्रो प्रगति निर्बाध होस । (ऋ-१-६३-५, लुइटेल, वि.सं. २०६३क, पृ. ६६) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । ऋग्वेदको पहिलो मण्डलको त्रिसष्टीऔं सूक्तको छैठौं ऋचामा नोधा गौतम नामका ऋषिले इन्द्रदेवलाई सम्बोधन गर्दै हे इन्द्रदेव धन र सुख प्राप्तिका लागि गरिने युद्धमा मनिसले सहयता प्राप्त गर्नका लागि तिम्रीलाई गुहारिन्छन् । हे वलधारण गरेको इन्द्रदेव सङ्ग्राममा योद्धाहरूलाई तिम्रीबाट सामर्थ्य प्राप्त हुन्छ । (ऋ-१-६३-६, लुइटेल वि.सं. २०६३क, पृ. ६६) भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । अथर्ववेदको बीसौं काण्डको एक सय अष्टाइसौं सूक्तको एघारौं ऋचामा महारानी प्रिय हुनु, स्वस्थ हुने बित्तिकै लडाईंमा जानु र उचित गतिले युक्त भएका घोडा हुनु यी सबै कुरा कल्पमा असल मानिन्छ । (अ-२०-१२८-११, लुइटेल, वि.सं. २०६३ग, पृ. ६६८) भन्ने भाव पनि रहेको छ ।

माथि चर्चा भएका ऋग्वेद अन्तर्गतका विभिन्न ऋचाभावहरूमा पुरुष ऋषिको प्रतिनिधित्व गर्ने भागर्व र नोधा गौतम ऋषिले शत्रुहरूलाई हामी जित्न सकौं भनेकाले वेदकालीन समयमा पुरुषहरू युद्ध कार्यमा संलग्न भएको देखिन्छ । पुरुष पात्रको प्रतिनिधित्व गर्ने ऋषि नोधाले युद्धमा मानिसले सहायता प्राप्त गर्नका लागि इन्द्रलाई गुहारिन्छन् भन्ने भावले प्राचीन समयमा पुरुषहरू युद्धमा हुन्थे भन्ने तथ्य देखिन्छ । यसबाट पुरुष स्वस्थ हुने बित्तिकै लडाईंमा जानुलाई उत्तम गुण मानिएको बुझिन्छ । यस बाट पनि प्राचीन आर्य समाजमा पुरुषहरूको कार्य लडाईं तथा युद्धमा सहभागी हुने खालको हुन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ ।

राजनैतिक कार्यमा

वेदकालीन समयमा राजा, विशपति, जस्ता राजनैतिक नेतृत्व गर्ने पदाधिकारी, राज्य सभा, समिति, विश, जन, ग्रामजस्ता राजनैतिक कार्यहरू भएको सन्दर्भ ऋग्वेद र अथर्ववेदका विभिन्न ऋचाहरूमा प्रशस्तै रूपमा उल्लेख भएको देखिन्छ (Sharma, 2005) । राज्यको नेतृत्व गर्ने सङ्गठन निर्माण गर्ने सभा समितिमा सहभागी भएर वहस तथा अन्तरकृत्यामा भाग लिने, राज्य विस्तारको क्रममा युद्धमा सेना नायकको रूपमा कार्य सम्पादन गर्ने भूमिका पुरुषमा केन्द्रित भएको तथ्य विभिन्न ऋचाहरूको भावले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । यस ऋचा भावले त्यस समयमा राजनैतिक सभामा पुरुषको सहभागिता एवं अभिव्यक्ति रहने गरेको सङ्केत गर्दछ । अथर्ववेदको सातौं काण्डको उन्नचालीसौं सूक्तको चौथो ऋचामा स्वामीलाई सम्बोधन गर्दै हे स्वामी ! सभामा तिम्री नै बोले पनि बोल तर घरमा म पनि बोल्दछु र त्यो सुनेर तिम्रीले समर्थन गर्नु पर्दछ । तिम्री सधैं मेरै हो, अरुको नाम पनि नलेऊ । (अ. ७-३९-४, लुइटेल, वि.सं. २०६३ग, पृ. २१८) भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । ऋग्वे

दको नवौं मण्डलको बयानव्बेऔं सूक्तको छैटौं ऋचामा काश्यपमारीच नामका ऋषिले पशु आदिले समृद्ध घरमा होता गएभैं असल कर्म गर्ने राजा सभागृहमा गएभैं र भैसी पानीमा पसेभैं शोधित सोम कलशभिन्न पस्छ । (ऋ-९-१२-६, लुइटेले, वि.सं. २०६३क, पृ. ८२०) भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस भावले वेदकालीन समयमा राज्यको नेतृत्व लिने राजा पद हुन्थ्यो, राज्य सञ्चालनको एउटा एकाइको रूपमा सभाको व्यवस्था हुन्थ्यो । सभा सञ्चालन गर्ने तथा राजाको भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य पुरुषको हुन्थ्यो । सभा सञ्चालन गर्ने राजाको भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य पुरुषको हुन्थ्यो भन्ने तथ्य प्रदान गरेको देखिन्छ । अथर्ववेदको छैटौं काण्डको सतासीऔं सूक्त (जसलाई राज्ञः संवरणसूक्त भनिएको छ) को पहिलो ऋचामा अथर्व ऋषिले राजालाई सम्बोधन गर्दै हे राजा तिमिले यस राष्ट्रका सबै क्षेत्रको अधिपतिका रूपमा नियुक्त गरिएको छ । तिमि यसका स्वामी हौं । तिमि सधैं अविचल र स्थिर भएर बस । प्रजाले तिमिले रुचाउन तिम्रा कारणले राष्ट्रको गौरव क्षीण नहोस् । (अ-६-८७-१, लुइटेले, वि.सं. २०६३ग, पृ. १८४) । भन्ने भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस ऋचा भावमा पनि राजा, अधिपति, स्वामी भन्ने शब्दले पुरुषको पद र प्रतिष्ठालाई संकेत गरेको छ । अथर्ववेदको छैटौं काण्डको अठासीऔं सूक्त (जसलाई ध्रुवोराजा सूक्तको रूपमा उल्लेख गरिएको छ) को तेस्रो ऋचामा अथर्वा ऋषिले राजालाई सम्बोधन गर्दै हे राजा ! आफूलाई सुदृढ राखेर शत्रुलाई सखाप बनाऊ जसको आचरण शत्रुको जस्तै हुन्छ, त्यस्तालाई पनि ढालिदेऊ । शत्रु नाश भएपछि समस्त दिशाहरूमा रहेका प्रजालाई समान बृद्धि र समान मन भएका बनाउ र उनीहरूको सङ्गठन तिम्रो सुदृढताका लागि योजना बनाउनमा समर्थ होस । (अ-६-८८-३, लुइटेले, वि.सं. २०६३ग, पृ. १८५) भन्ने खालको भाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस भावले प्राचीन आर्य समाजमा राजनैतिक सभामा सहभागी भएर अन्तरकृया तथा बहस गर्ने कार्यमा पुरुषको बढी संलग्नता रहने गर्दथ्यो र महिलाहरू घरभित्रै सीमित हुन्थे भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । वेदकालीन समयमा राजा जन्मजात नभएर नियुक्त गर्ने परम्परा थियो । त्यस समयमा राज्यको नेतृत्वदायी भूमिका सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पुरुषमा निहित थियो भन्ने तथ्य प्राप्त हुन्छ । वेदकालीन समयमा पुरुषले राज्य र संगठनको नेतृत्व लिने आफ्नो राज्य तथा संगठन विरोधी शत्रुसँग युद्ध गरेर उनीहरूलाई सखाप पार्ने, प्रजाहरूको संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न हुन्थे भन्ने तथ्य देखिन्छ ।

निष्कर्ष

माथि छलफल तथा विश्लेषण भएका तथ्यहरूका आधारमा प्राचीन आर्य समाजव्यवस्था पशुपालन तथा कृषियुक्त खालको उत्पादन पद्धतिमा आधारित भएको समाजव्यवस्था देखिन आएको छ । यस खालको उत्पादन पद्धतिमा जमिन एवं पशु धनको विस्तार गर्नु प्रमुख कार्य हुन आउछ । त्यस क्रममा विभिन्न युद्ध तथा द्वन्द्वगत परिवेश सामना गर्नुपर्दथ्यो । प्राचीन आर्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचनामा अन्तर्गत परिवार एवम् राज्यको स्वरूपमा पुरुष वंश र नेतृत्व स्थापित भैसकेको थियो । त्यही वंश र नेतृत्वले साधन स्रोतको विस्तार गर्दथ्यो । त्यसैले गर्दा साधन स्रोतको विस्तार कार्यमा पुरुषको संलग्नता बढि रहने गर्दथ्यो । उक्त प्रक्रियामा हुने विभिन्न युद्ध तथा द्वन्द्वगत कार्यको लागि पुरुष सैन्य शक्तिको स्रोतको रूपमा रहेको थियो । जसले गर्दा सन्तानवान, बलवान, धनवान, युद्धजयी, बहादुर एवं पराक्रमी पुरुषलाई उच्च कोटीको रूपमा मानिन्थ्यो । यज्ञ, संस्कार, युद्ध एवम् राजनीतिक कार्यमा महिला पुरुष दुवैको सहभागिता रहेपनि पुरुषको नेतृत्व, संलग्नता र सहभागिता बढी रहेको देखिएको छ । प्राचीन आर्य सामाजिक तथा सांस्कृतिक संरचना पशुपालन र पितृसत्तात्मक ढाँचाको स्वरूपमा विकसित हुँदै गएकाले उल्लिखित स्वरूपको पुरुष भूमिका तथा पुरुषत्व निर्माण भएको देखिएको हो । यसरी हेर्दा उल्लिखित तथ्यहरू माथि सैदान्तिक बहसमा चर्चा गरे भै माक्सवादी सैदान्तिक दृष्टिकोणले व्याख्या

गरेको हरेक समाज व्यवस्थाका विधि, चलन तथा अभ्यासहरू त्यसवेलाको उत्पादन पद्धतिले निर्धारण गर्दछ, भन्ने मान्यतासँग बढि सादृश्य हुन गएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- गौतम, प्रसन्नचन्द्र (अनु. सम्पा.) (वि.सं. २०६७), *ऋग्वेद संहिता*, काठमाडौँ : कुलचन्द्र गौतम स्मृति संस्था ।
- दीक्षित, मदनमणि (वि.सं. २०५९), *हिन्दू संस्कृतिको परिशीलन*, काठमाडौँ : महाराजगञ्ज, इल्या भट्टराई ।
- दीक्षित, मदनमणि (वि.सं. २०६५), *ऋग्वेदः केही प्रमुख सुक्त*, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- लुईटेल, तिलकप्रसाद (अनु.) (वि.सं. २०६३ क), *ऋग्वेद*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- लुईटेल, तिलकप्रसाद, (अनु.) (वि.सं. २०६३ ग), *अथर्ववेद*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
- लुईटेल, तिलकप्रकाश (अनु.) (वि.सं. २०६३ ख), *यजुर्वेद*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- सांकृत्यायन, राहुल (वि.सं. २०६८), भोलादेखि गंगा, (नारायणप्रसाद आचार्य, अनु.), नेपाल : नेपाली भाषा एवम् व्याकरण संरक्षण प्रतिष्ठान ।
- Adhikari, S.R.(2020). “VEDIC ARYAN SOCIETY AND PATTERN OF PRODUCTION SYSTEM” *Paramita: Historical Studies Journal*, 30(2), 2020, 228-235 ISSN: 0854-0039, E-ISSN: 2407-5825 DOI: <http://dx.doi.org/10.15294/10.15294/paramita.v30i2.24349>
- Apte, V. S. (2010). *Sanskrit English Dictionary*. Delhi: Motilal Vanarasi Das.
- Apte, V.M. (1993). "Vedic Rituals" *The Cultural Heritage of India*. Calcutta: Ramakrishna Mission, Institute of Culture.
- Basham, A.L. (1991). *The Wonder that was India*. Rupa Co-Calcutta.
- Coser, L. A. (1996). *Masters of Sociological Thought*. New Delhi: Rawat Publications.
- Kosambi, D.D. (2002). *Indian History*. Bombay: Popular Prakasan.
- Prabhu, P. H. (1961). *Hindu Social Organization*. Bombay: Popular Prakashan.
- Raja, C. K. (1993). “Vedic Culture” *The Cultural Heritage of India*. Calcutta: Ramakrishna Mission, Institute of culture.
- Ritzer, G. (1996). *Sociological Theory*. MC Graw Hill International Educations.
- Sharma, R.S. (2005). *Aspects of Political Ideas and Institutions in ancient India*. Delhi: Motilal Banarasidas Publishers.
- Thapar, R. (1978). *Ancient Indian Social History*. New Delhi: Orient Longman.
- Thapar, R. (1992). *Interpreting early India*. New York: Oxford University Press Oxford.
- Thapar, R. (2008 a). *The Aryan*. New Delhi: Three Essays Collective.
- Thapar, R. (2008 b). *From Lineage to State*. New Delhi: Oxford University Press.
- Thapar, R. (2010). *Cultural Pasts*. New Delhi: Oxford University Press.